

Levegőosztás – A demokrata populizmus esélyei Magyarországon a rendszerváltozás éveiben

Dr. Paár Ádám

Az előadás választott címe sokatmondó. Utalás Csengey Dénes 1987-es híres beszédére, amelyet a lakitelki találkozón, az akkor népi-nemzeti értelmiség mozgalomalapító, zászlóbontó gyűlésén mondott el. Ahogyan a népi mozgalom kutatója és monográfusa, Papp István írta, Csengey fölvetette beszédében, „hogyan lehetne az eléggé demoralizált magyar társadalmat – és nem csupán az ellenzéki mozgalmakkal kapcsolatban álló néhány ezer embert – mozgósítani.”¹ Ahogyan Csengey fogalmazott. „Hogyan támaszthatók fel a megújulás erői is a megújulás retorikája mögé? Úgy látom, hogy ehhez a valamikori földosztással összemérhető nagyságrendű fejleményre van szükség az ország életében. Ebben a mindnyájunkat fuldoklásba szorító helyzetben szívesen nevezném ezt az óhajtott fejleményt első közelítéssel levegőosztásnak.” Ahogyan Papp István írja, „1945-ben is a hatalmas tömegeket megmozgató földosztás teremtette meg a lehetőséget, hogy egyáltalán bármilyen demokratikus fordulat elindulhasson.”

Minden nagy horderejű politikai változásnak, amely során egy politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális rendszer átadja a helyét egy másiknak (hívjuk ezt a folyamatot, a terminológiai vitákba nem belemenve, akár modellváltásnak, rendszerváltoztatásnak, reformfolyamatnak vagy éppen forradalomnak) szüksége van valamilyen olyan átfogó közösségi élményre, amely képes a közösség csaknem egészét lefedve, és részéről érzelmi azonosulást kiváltva megteremteni egy új politikai alapokon szerveződött közösség kohézióját. Enélkül az átfogó érzelmi azonosulást kiváltó közösségi élmény nélkül a változások túlzottan gyakorlatiasak, „hidegek” lennének. Másrészt minden változás arra törekszik, hogy a *plebs*-ből *populus*-t, azaz a népből egy politikailag szervezett közösséget teremtsen. A plebs fölemelése mindig egy szimbolikusan értelmezhető folyamattal kapcsolódik össze: ilyen folyamat volt

¹ Papp István: A magyar népi mozgalom története 1920-1990. Bp., 2012., Jaffa Kiadó. 266.

1848-ban a jobbágyszabadítás, az 1945-ös földosztás. Csengey és a népi-nemzeti ellenzék nagy része hasonló társadalmi mértékű folyamatot várt 1989-ben is.

Csengey levegőosztás-metaforája véleményem szerint tipikusan megfeleltethető a demokratikus populizmus törekvésének. Demokratikus és populizmus? Nem oximoron-e ez. Előadásomban azt igyekszem bizonyítani, hogy nagyon is lehetséges.

Napjainkban a populizmus egy túlterhelt, lekicsinylő, lefokozó, megbélyegző fogalom a politikai zurnalisztikában és a köznap beszédében. A populizmus definiálását megnehezíti, hogy sokan sokféleképpen értelmezik. Másként értelmezik ezt a fogalmat a történészek – legalábbis Magyarországon –, mint a politológusok, filozófusok és szociológusok. Továbbá a populizmus Margaret Canovan politikatudós klasszikus tipológiája szerint legalább kétféle archetípussal rendelkezik: így Canovan és őt követve mások megkülönböztetik az agrárpopulizmust (amelybe az észak-amerikai farmermozgalmakat, az oroszországi narodnyik mozgalmat és a közép-kelet-európai agrárpártokat sorolta) és a politikai populizmusokat.

Mindennek következtében kockázatos feladatot vállal magára az, aki Magyarországon arra a kérdésre keresi a választ, lehetséges volt-e Magyarországon egy demokratikus vagy demokrata populizmus.

Hiszen a rendszerváltást követően, az 1990-es években, mikor a populizmus szó először válik népszerűvé, akkor a populista jelzőt leginkább a Csurka István vezette Magyar Igazság és Élet Pártjával azonosították. A 2000-es években pedig a populizmus egyértelműen a baloldalon és a liberális centrumban a „retrográd”, „maradi”, sőt – különösen igazságtalanul – a sovinszta szinonimája volt, végső soron az ellenfél retorikai hiteltelenítésének eszköze, a nyelvpolitikai harc eleme. Mindez azonban nem a magyar viszonyokból fakadt. A populizmus retorikai fegyver-jellegét készen kaptuk a nyugati politikatudományból. Húsz-harminc évvel korábban Ernst Gellner már figyelmeztetett, hogy „kísértet járja be Európát, a populizmus kísértete.” De Gaulle, Thatcher és Joseph McCarthy is megkapták a populista jelzőt a maguk korában. Változatos lista, és jogosan felmerül: van-e értelme egy olyan szónak, amely jelzőként ennyi különböző személyiségre alkalmazható, ha alkalmazható egyáltalán. Mindez jelentősen eltér a populizmus eredeti, 19. század végi értelmezésétől, amely az Egyesült Államokban egy demokratikus, szociális, emancipatorikus, a nők és afroamerikaiak jogaiért is kiálló mozgalom neve volt.

Mielőtt a magyarországi demokratikus populizmus magyarországi lehetőségét ismertetném, először fontos tisztázni, miért vált a populizmus megbélyegző jelzővé abban a kultúrában, ahol maga a populizmus pártszervezetben kialakult, az USA-ban.

A populizmus rossz hírbe hozásáért felelős a hidegháború. Az első, aki egy harmadikutas, később populistának nevezett vezetőt egy szuszra minősített fasisztának és kommunistának, Spruille Braden, az Egyesült Államok argentinai nagykövete, utóbb külügyminiszter-helyettes volt. Minek következtében utóbb a Braden által bírált Perón lett a klasszikus populista mintaképe, aki importhelyettesítő iparosítással és kiterjedt állami szociálpolitikával egy harmadik utat képvisel a kapitalizmus és a szocializmus között, és ugyanakkor ismert volt a fasiszta Olaszország iránti csodálata. Nem volt nehéz Perón révén az egész populista fogalmat összemosni a szélsőjossal.² Nem kellett sokat várni, hogy az elmélet, amely egyenlőséget tesz a fasizmus és kommunizmus közé, és mindkettőt a populizmus fogalmában oldja föl, megjelenjen billogként az amerikai belpolitikában.

Az amerikai történészek és politológusok egy csoportja a totalitárius ideológiák, vagyis a kommunizmus és a fasizmus előszobájaként értelmezte a 19. századvégi, és a 20. századra is áthúzódó, a szabad verseny megfékezésére törekvő populista mozgalmat (nyilván azért, mert utóbbit az amerikaiak ismerték közről, az első kettőt pedig nem). Akarva akaratlanul is azonosították a kapitalista szabad verseny és a demokrácia érdekét (miközben a populizmus a népszavazás és népi kezdeményezés követelésével maga is demokratikus volt). Ebben a „populizmus-ellenes hadjáratban” Arthur Schlesinger, Daniel Bell, Seymour Martin Lipset és Hofstadter játszottak szerepet. Így született meg a populizmus mai, mélységesen negatív jelentéstartalma, amelyik a populizmust a szélsőségekkel azonosítja. Daniel Bell amerikai szociológus egy 1954-es Columbia Egyetemen előadott előadásában a mccarthyizmust interpretálta populizmusként.

Richard Hofstadter amerikai történész *The Age of Reform* című könyvében a populizmust lényegében úgy jellemezte, mint a totalitarizmusok előszobáját. Így vált az amerikai történetírás egy részében a populizmus a kommunizmus, a fasizmus és kisebb mértékben a nemzetiszocializmus eszmei elődjévé. Hofstadter úgy jellemezte a populizmust „mint a vidéki Amerika sértődöttségét.” Hofstadter szerint a populizmus esszenciája az agrármítosz volt, azaz a meggyőződés, hogy a vidéki, agrárius Amerika képviseli az igazi

² Horváth Gyula: Perón-Anderle Ádám: Che Guevara. Bp., 2000., Pannonica Kiadó. 42.

nemzetet. Megjelent tehát egy város-vidék törésvonal a 19. század végi Amerikában is, ahogyan mindenütt másutt a fejlett világban. Hofstadter ezt a város-vidék törésvonalat nagyította föl, és az agrármítosz alapján hangsúlyozta a populizmus retrográd vonásait, mindenekelőtt az iparcivilizáció-ellenességet, a nép leszűkítését lakóhelyi, részben kulturális és vallási alapon (amennyiben a populizmus háterszágát döntően a protestáns farmerréteg jelentette, leszámítva a mozgalom ír nemzetiségű részét), illetve a nativizmust, azaz a bevándorlás-ellenességet.

Hofstadterrel homlokegyenest ellentétesen értelmezte a populizmust Lawrence Goodwyn amerikai történész. Lawrence abból a szempontból értékelte a populista mozgalmat, hogy az együttműködés filozófiáját képviselte az individualista társadalomban. Goodwyn szerint egy olyan, hálózatosan szerveződő mozgalom alakult ki az amerikai közéletben, amely képes volt – ha rövid időre is – egyesíteni a laissez faire liberalizmussal szemben a reformer értelmiséget, újságírókat, északi és déli farmereket.³

A populizmus amerikai politikára, politikai kultúrára és általában a közgondolkodásra gyakorolt hatásának, valamint a téma könyvtárnyi amerikai szakirodalmának fényében meglepő, milyen kevésbé foglalkoztatta az amerikai populista mozgalom a magyar politika- és társadalomtörténészeket. Borbándi Gyula volt az első, aki a magyar népi mozgalmat az agrárpopulizmus keretében értelmezte, 1976-ban München megjelent *Der ungarische Populismus* című művében. Gyurácz Ferenc irodalomtörténész volt az első Magyarországon, aki a farmermozgalmakat elemezte, már 1991-ben. Gyurácz hivatkozik Borbándi Gyula alapján a farmermozgalmak és a népi irányzat hasonlóságára. Ilyennek tekintette a „harmadik erő” fogalmát, a „középutasság” értékét, politikai gyakorlati értelemben a finánckapitalizmus, fináncoligarchia bírálását és a szövetkezeti eszmét.

Az amerikai agrárpopulizmus utolsó – egyúttal legmagasabb közhivatalba jutott – képviselőjének az 1976-1980 között regnáló Jimmy Carter tekinthető, aki elődeinél aktívabb figyelmet fordított az emberi jogok érvényesülésére, és az emberi jogok védelmét tette az amerikai külpolitika preferenciájává. A georgiai születésű Carter, az utolsó elnök, aki kétkezi mezőgazdasági munkából élt, aki még átmenetet képez a déli agrárpopulista hagyományból a politikai populista hagyományba. Ő maga egy farmer fiaként született, és maga is farmon dolgozott. Jellegzetesen déli agrárközösségből érkezett: lakóhelye, Plains alig ötezer fős lakossággal rendelkezett (a család farmja három mérföldnyire fekszik a kisvárostól). Carter

³ Gyurácz Ferenc: Igazi populisták. In: Gyurácz Ferenc: Populizmus. Tanulmányok 1991-2017. Szombathely, 2017., Magyar Nyugat Könyvkiadó. 71-72.

számára a konzervatív déli közösség és mély vallásosság, tehát a hagyományos értékek nem álltak ellentétben alapvetően baloldali politikájával: az amerikai populista tradíció éppen a hagyomány folytonosságának és a társadalmi reformok képviselésének kettősségén alapult.

Bár Carter belpolitikája háttérbe szorult a külpolitika mögött, kormányzása alatt bővültek a munkahelyek, és folytatódott a szegregáció visszaszorítása, ugyanakkor, mint annyi elődjének és utódjának, ő is sikertelenül tett kísérletet az egészségbiztosítás reformjára. A Carter-korszak a hagyományos amerikai populizmus sikerének, de egyúttal hatyúdalának is tekinthető. Az individualizáció, a hagyományos közösségek fölbomlása, valamint a reagani gazdaságpolitika, az új jobboldal kialakulása végletesen összeszűkítette a populizmus mozgásterét. Amikor populizmusról beszélek, akkor tehát az agrárpopulizmusról szólok, és legkevésbé sem a politikai populizmusról, amely nem egyetlen társadalmi, foglalkozási rétegre hivatkozik.

Ha volt olyan erő a rendszerváltás idején, amely megfelelt volna az észak-amerikai értelemben vett, tehát a konzervatív hagyományokat és a szociálisan érzékeny, nagyobb megrázkódtatásokat kerülő társadalompolitikát ötvöző agrárpopulizmusnak, a Magyar Demokrata Fórum volt az, elsősorban azért, mert ebben a mozgalomban tömörült a népi írók örökségét továbbvivő népi-nemzeti értelmiség, gondoljunk Csengey, Csoóri Sándor, Csurka István, vagy Fekete Gyula nevére. Természetesen az 1980-as évek végén a populizmus néppártisága vagy népcentríkussága nem jelenthette a hagyományos parasztság képviselését, hiszen az egységes társadalmi réteggént a Kádár-rendszerben fölszámolódott. Így a hagyományos, Margaret Canovan-i agrárpopulizmus szóba sem jöhetett az 1980-as évek végén. Megoldást jelenthetett volna az atomizálódott társadalom valamilyen fokú megszervezése. Csengey – hogy visszatérjek a metaforához – jól érzékelt, hogy valamilyen módon a plebs-ből populust kell teremteni. Melyik lehetett az a csoport – volt-e egyáltalán –, amely alkalmas volt arra, hogy a magyar népet képviselje?

Hiszen egy adott társadalmi vagy foglalkozási csoport már nem volt. Lehetett volna bizonyos ügyek mentén ilyen kis közösséget konstruálni. Az ún. nemzeti sorskérdések, amelyek az 1960-70-es években foglalkoztatták a népi írók második generációját, alkalmasak lehettek volna egy szellemi közösség konstruálására: hiszen mind a határon túli magyarság sorsa, mind a demográfiai krízis vagy a szegénység növekedése alkalmas lett volna arra, hogy az ezen ügyek iránt érzékeny embereket összefogja (megjegyzem: a szegénység a demokratikus ellenzék számára is kutatott-elemzett kérdéskör volt, így volt egy átmenet érdeklődésben a népi-nemzeti és demokratikus ellenzék között).

Gyakorlatilag két olyan osztársadalmi ügy jelentkezett a korabeli Magyarországon, amely képes volt széles tömegek megmozgatására, mobilizálására, mi több, egy határokon átvéló szolidaritás kialakítására: a bős-nagymarosi vízlépcső és a romániai, ezen belül a tágabb értelemben vett erdélyi magyar falvak számára fenyegetést jelentő falurombolás. Mindkét szimbolikusan jól megragadható kérdés rendelkezett erős érzelmi munícióval, és így mindkettő alkalmas volt arra, hogy – Ernesto Laclau kifejezésével élve – létrehozzanak egy állampolgárok között egyenértékűségi láncolatot. Laclau szerint a társadalmi igények és törekvések, amennyiben a fönnálló kormányzattól nem nyernek kielégítést, összeállnak egy egyenértékűségi láncolattá, amely révén megteremtődik a kölcsönös bizalom és együttes cselekvés lehetősége.⁴ Bős-Nagymaros és Erdély sorsa jól összekötötte az emberi jogok, a demokratikus részvétel, a nyilvánosság és a szomszédos népekkel való kiegyezés ügyét (gondoljunk csak arra, hogy a falurombolás kérdésében kialakult, szinte láthatatlan módon egy szövetség a magyar és román ellenzék között, hiszen a hagyományos közösségek és lokális kultúrák megsemmisítésével egy közös történelmi, emlékeztörténelmi tér került veszélybe).

Mégis, azt mondhatjuk, hogy a népi-nemzeti ellenzék nem vált egy demokratikus magyar populizmus zászlóhajójává. Ebben nyilván hatott az, hogy ekkor, a rendszerváltás idején a populizmusnak már nagyon rossz volt a nemzetközi sajtója. Lényegében a nemzetközi nyilvánosság számára a populizmus és a szélsőséges attitűd összemosódott, és gyakran a populizmus és a nemzeti radikalizmus közé egyenlőségjel került. Noha, mint láthattuk, a populizmus nem feltétlenül a nemzeti közösségből merítette a maga közösségteremtő népértelmezését. A másik ok nyilvánvalóan az volt, hogy az MDF 1989. októberében megválasztott elnöke, Antall József számára a népiség csak egy elemét tette ki az MDF ideológiáját alkotó eszméknek. Az országgyűlési választásra készített választási programban kevésbé volt hangsúlyos a harmadik utasság, azaz a szocializmus létező modellje mellett a kapitalizmustól való ódzkodás. A program a szociális piacgazdaságot tűzte ki célként, összhangban az ekkori nyugat-európai modellekkel.

Antall József konzervatív, kereszténydemokrata gyűjtőpárttá (néppárttá) formálta át az MDF-et, és a piacgazdaságot bíráló, „harmadikutas” értelmiségiek lassan, fokozatosan kiszorultak a vezetésből, illetve Csurka Istvánt 1993-ban kizárták, miután a *Néhány gondolat* című cikke megjelenését (1992) követően Csurka és Antall József miniszterelnök között elmérgesedett a viszony. Bármennyire emlegette is Antall a „népi-nemzeti gondolatot” az MDF

⁴ Ernesto Laclau: A populista ész. Bp., 2011., Noran Libro. 90-91.

három eszmei irányzata között (a nemzeti liberalizmussal és a kereszténydemokráciával együtt), habitusa és politikai krédója szemben állt a „harmadikutas” elképzelésekkel. A népi mozgalomra csak hagyományként utalt, amelynek legfontosabb követelésére (a szociális kérdés, a nép fölemelése) a kereszténydemokrácia működőképes választ adott Nyugat-Európában.

A populista – negatív jelzővé válva, s egyúttal történelmi, eszmetörténeti előzményeitől elszakadva – mindinkább a Torgyán József vezette Független Kisgazdapárt és a MIÉP állandó eposzi jelzője lett. Kétségtelen, hogy mindkét pártot jellemezte a populistának nevezett pártokra jellemző vonások: a népcentríkusság, egyúttal a nép fogalmának összeszűkítése, a pártvezető kultusza, és az ellenségkép. Ám míg a 19. század végi észak-amerikai populisták, vagy akár a két háború közötti magyar népiek, vagy akár az MDF alapító tagjai számára a mi-közösség megteremtése volt a lényeges, addig a két párt mindinkább az ellenségképzés és az összeesküvések utáni gyanakvás lejtőjére került, és nem voltak képesek pozitív, érzelmileg átélhető program nyújtására. Tragédiájuk azon alapult, hogy az a közösség, amelyre politikájukat kívánták építeni, már nem létezett. A Kisgazdapárt nem vette figyelembe, hogy a Veres Péter-i parasztság, amely a tömegtársadalomtól, tömegkultúrától érintetlenül éli az életét, már nem létezett. Éppolyan kevésbé létezett, mint ahogyan a hagyományos farmerréteg, hiszen mindkét mezőgazdasági népességet szűk térre szorította a modernizáció. A MIÉP pedig mindinkább eljutott a szélsőjobboldalra, a Marie Le Pennel és Jörg Haiderrel való szövetségig.

A baloldalon az MSZP-ben tömörül népieknek, valamint a liberális póluson az SZDSZ-nek is volt lehetősége arra, hogy populizmust képviseljenek. Ám az MSZP gyűjtőpárti karaktere meggátolta a karakteres népi, populista politizálást, míg az SZDSZ maga egyre inkább a modernizáció pártjának szerepét vállalva, a szociálpolitikai liberális irányultságot föladván, s egyúttal vidéki, falusi-kisvárosi hátországtól elszakadva egyre kevésbé igényelhetette magának a populista pozíciót.

Összességében véve megállapítható, hogy a rendszerváltás után a populizmus két alapvető okból nem alakulhatott ki. Egyfelől a nemzetközi politológiában végbement negatív interpretáció, másrészt a hagyományos társadalmi és politikai közösségek fölbomlása akadályozta egy valódi populista politika kialakulását. Hiányzott az atomizálódott társadalomból a Laclau-i egyenértékűségi láncolat, amely mentén a populista logika működhet. A rendszerváltás után pedig a társadalom nem egy harmadik utas, alternatív modell, hanem az osztrák jóléti modell iránt volt nyitott, ezt kívánta elérni. Már egy másik előadás témája lehetne, hogy ebben is csalódnia kellett.